

Тижнів через три після першого листа Олеся дістала від Юрія другого:

“Пишу тобі вже з Липянки. Ти, розуміється, будеш здивована. Але ще більше здивуєшся, коли прочитаєш всього листа.

Хочу списати тобі все з самого початку й так, як писав би самому собі. Хочу, щоб ти зрозуміла мене як слід. Я знаю, ти, може, й рада будеш по великій доброті своїй за мене, а також і за родину нашу, а все ж таки в погляді твоїм без цього листа мого було б і непорозуміння, і, може, тайний, невідомий тобі самій сором за мене.

Ну, слухай сумну й смішну повість мого “відродження”.

Як і де я дістав способів пробратись за робітника в економію, це нецікаво й непотрібно писати. Факт той, що мені пощастило досить швидко це зробити, — через тиждень після того, як я тобі написав того листа, я вже входив в ворота панського двору як робітник. До сього моменту я майже не жив. Нерви, самопочуття мої були весь цей час в підвищеному стані чекання. Уяви: навіть те, що в мене майже зовсім не було сну, не злостило й не хвилювало мене. Це ж усе було не справжнє, поки що. Все прийде, все зміниться там.

І от я вже прийнятий і записаний в конторі. Мене зараз же послали на роботу в клуню. Розумієш, біла моя, це слово “на роботу”? Ні, мабуть, не розумієш. Скажу тобі, що я, здається, в життю своєму так не хвилювався, як в ті хвилини, що йшов від контори до клуні.

В конторі мені сказали заявитись прикащикуви Гандзі. Я так і зробив. Прикащик Гандзя, рябуватий, з солдатською виправкою, зустрів мене як справжнє й безапелляційне начальство. Віриш: я без всякого удавання почув перед ним страх. Це дуже цікаво. І зараз же зрадив за цей страх, за свою покірну й разом з тим хмуру позу перед ним. (Знов-таки, зовсім не удавану! Я навіть почував щось відповідне цій позі.)

В клуні віяли зерно. Крізь порох, що клубами вився над головами людей, я встиг розглядіти декілька червоних і жовтих віялок. Кожна з них видихала з себе, як захаканий кінч у мороз, клуби пару, пороху та полови. Біля кожної вовтузились по кільки дівчат і чоловіків, щось насипаючи в віялки, щось вигортаючи з-під них. В мені пройшов страх: я ніколи не бачив як слід, як віють зерно.

Робітники відразу почули в мені щось не зовсім звичайне. Я гостро чув на собі їхні пильні, критичні й насмішкуваті погляди, якими вони водили з селянською отвертостью по моїм лиці, руках, ногах, по всьому. Я знав зарані, що білі й невеликі руки, не мужиче лице повинні викликать у них всякі підозріння. І тому зараз же попередив їх, голосно заявивши Гандзі, що я служив до цього за писаря, так що, мабуть, забув роботу, то щоб на мене не дуже сердились.

І уяви собі: це зробило зовсім несподіване мною вражіння. Я, придумуючи цього “писаря”, по теорії імовірности та по теорії клясової боротьби, сподівався, що “писарство” моє мусить викликати з боку робітників як не вороже, то холодне відношення. Але вийшло зовсім не так: почувши, що новий товариш був за писаря, робітники перш усього перестали так пильно й насмішкувато оглядать мене, — їм стало ясним і зрозумілим те, що видавалось раніше чудним. А потім, як-не-як, а писарем був! Раз пішов такий чоловік у скарб, значить, не гордує простими людьми, а крім того, має якусь серйозну біду, — без лиха ніхто у скарб не піде.

Навіть Гандзя зрозумів, що від чоловіка в таких обставинах не можна вимагати чогось надзвичайного.

І він поставив мене на легку й просту роботу: вигортати з-під віялки зерно.

Признаюсь, спочатку ця привілеія навіть засмутила мене: навіть тут мов панство обізвалось, навіть тут на мою долю випадає легеньке! Але через якийсь час я вже почав думати, що мені дали якраз найважчу роботу: інші могли рухатись, ходити, нахилитись і розхилитись. Я ж весь час мусів сидіти зігнувшись або стояти на колінах і робити одноманітні рухи, не маючи змоги змінити позу. А до того ще цей порох! Мені здавалось, що він тільки коло мене був. Він їв мені очі, спірав груди, лежав густим, липким шаром в роті й кусав усе тіло, — як він пробрався крізь одіжку, я ніяк того не міг зрозуміти. Словом, я був щиро переконаний, що прикащик Гандзя навмисне поставив “господина-писаря” на таке місце: покуштуй, мовляв, чим то пахне!

І тут я вже почув не теоретичну, а справжню ворожість до доглядача.

Обідав, полуднував і вечеряв я в цей день, не розбіраючи ні смаку, ні місця, ні людей. До мене не чіплялись, розуміючи мій стан: чоловік, може, про якісь “бамаги” дума, а тут, маєш, їж борщ скарбовий.

Коли кінчали роботу, я вже майже нічого не почував, крім страшенної, надзвичайної втоми. Як я спав цю ніч і чи спав, не знаю. Пам'ятаю, я лежав на полу, як в гарячці, як в безпам'ятстві. Бідне моє тіло, не звичне до якогось навіть маленького зусилля і розчавчене дванадцятигодинним рухом, зуміло й щеміло все так, як щемить, коли їдеш в поїзді доб зо двоє і потім ляжеш в хаті у себе. Куди там так? В сто раз гірше! Говорю тобі, я навіть нічого не помічав круг себе. І тільки цим можна пояснити, що я все ж таки пробув тут шість днів. Цим в головній мірі.

На другий день, коли ми встали о п'ятій годині (уяляєш: о п'ятій!), я весь нив і болів. Шию так крутило, неначе там засіло з десятків жорстоких ревматизмів, наче її ломив хтось, ломив і, недоломивши, кинув. Руки, ноги, клуби, пальці рук, мускули живота — все нило, боліло, стогнало.

Над вечір стало легше, якось притупилось чи розімнялось. Але ніч знов, як в пропасниці, весь горів, і чи спав, чи так лежав, не знаю. В душі ж якісь клуби пороху, захвату й гарячкової бадьорости.

Нічого, розуміється, зв'язного, розумного, хаос і підняття нервів до найвищого степеня, до такого, коли навіть ні втоми, ні нудьги, ні думок нема. Одне скажене горіння!

Але припала як раз неділя. Роботи нема. Пауза. І я, немов після буйного піяцтва, спухлими й кривавими очима озирнувся круг себе. Але в сей день ще занадто багато хмілью було в моїх очах, щоб я міг побачити те, що побачив далі. Одначе вже, пам'ятаю, по мені проходив кілька раз морозець чогось тоскного й лякаючого. Вже я помічав те, що потім розрослося в мені до свого льогічного кінця.

Ввечері я випив з хлопцями горілки і, мабуть, від неї або ж від того, що цілий день не робив і напруження упало, заснув як убитий. В перший раз за той час, як виїхав з дому. Ти ж знаєш, який у мене бува стан, коли я висплюсь по багатьох безсонних ночах. Знаєш те чуття безмірної й безпричинної огиди до всього. Знаєш ту страшну втому, яка облягає кожну клітину мого організму.

От тут то я й почав бачити все. Знаєш, що перш усього я піймав у собі? Гидливість. Це характерно, правда? Надзвичайну, непереможну, спазматичну гидливість. Можеш собі зрозуміти, як я мусів горіти, щоб ці три дні нічого не помічати. (Думаю, що все ж таки помічав, тільки мої спостереження не доходили до сфери свідомости, залитої в сі дні полум'ям гарячковости.) Особливо мене мучило за їжою. Брудні руки, брудний посуд, брудні сорочки. Сякаються пальцями тут же за столом і потім, витерши їх чи не витерши, ламають ними хліб, який і я мушу їсти. (Часто за обідом бувають і більші непристойности). Їдять всі з одної миски, вмочуючи в неї свої ложки, облизані порепаними, заслиненими губами. (Я мимоволі згадував Юлію Андрієвну, яка так боїться мікробів, що після себе все кип'ятить.

От сюди б її! За десять хвилин померла б від розриву серця, переповненого страхом і огидою.)

Лайки, грубість рухів і жестів неопишуема. Обстановка страшна. Уяви собі низьке, темне й брудне корито, накрите дахом, з маленькими дірочками для вікон. Розміром трохи більше за нашу залю. В тому живе тридцять-сорок душ. На земляній підлозі мокра гниюча солома; стіни зелені від вохкості, з білими, пухастими, неначе інеєм вкритими плямами; скрізь мертві посохлі мухи; дух поту, кужухів, дьохтю, махорки, цибулі, житнього хліба, людського дихання; щось кисле, застаріле, моторошне!

Я знов вражаюсь від свого горіння: як я не помічав уночі того, що потім з жахом помітив. Я кажу про страшний, їдкий, сверлячий сморід і... паразитів. Це кошмар, моя біла, справжній, реальний кошмар! Коли мені дуже погано, мені завжди сняться сні, в яких я з чуттям божевільного жаху, огиди й одчаю бабраюсь в якій-небудь ямі, повній жаб, червей, гадючок. Тепер майже те саме було, тільки не в сні, а в дійсності. Я чув, як по мені лазили воші, такі ж самі, які я бачив на шиї у одного робітника. Може, їх було не так і багато, але в мене було вражіння, що я засипаний ними, як зернами тої пшениці, що ми віяли. Як, як я не чув їх ті ночі, абсолютно не розумію! Тепер я лежав, весь пронизаний жахом і такою огидою, що спазми, як хвилі, ритмічно стискували моє горло й груди. Я лежав, слухав і готов був щохвилини завити криком божевільних. Не кажу вже про храп, сопіння, стогнання, плюскотіння сплячих поруч зі мною на нарах.

В ту ніч я рішив зараз же втікти, зараз же, ні хвилини не гаючись. Але... світло дня якимось розігнало кошмарність ночі. Мені здалося, що я перебільшив. Треба знов поробити цілий день, стомитись як слід — і я спатиму, нічого не чуючи. Я ж мусів знати, що буде. Гадав я також, що удень не буду нічого помічати.

Але, розуміється, це я тільки хотів так думати. Я помічав ще з більшою гостротою. Від безсоння нерви знов підкрутились і запалали, але инакше. Тепер вони неначе всмоктували в себе все те, що я почав бачити.

Уночі ж я знов лежав рівний, як наелектризований, і слухав. Спати? Господи! Що про се й говорить.

Але я вже міг думати. Я вже дістав якусь апатію жаху й огиди. І тоді я тільки зрозумів усе — і себе, і їх, і Ріну, все, все.

Перш усього, я виразно побачив, що я зробив безглуздий, непотрібний, божевільний вчинок. “Чого я тут лежу, я, Юрій Микульський? — думав я. — Серед цих чужих, глибоко чужих, нещасних, понижених, ограбованих, але все ж таки непримиримо чужих мені людей?”

Не тільки через гидливість вони були мені чужі, ти не думай. Я навіть розумів необхідність всього того, що бачив. Я розумів, що инакше й неможливо бути, це єсть обов'язкове явище в цих умовах. Навіть непристойности цілком логичні, цілком... як би тобі сказати? — натуральні, природні в цій обстанові. Умови роботи, їжа, все просто примушує бути непристойним. І не тільки їх, а й мене! Я розумів і їхнє відношення до цього, з першого погляду огидно-грубе, мужицьке, брудне, але таке саме необхідне, як і саме поведження. Просто пристосовання до умов. Ніякої природної неестетичности чи грубости абсолютно нема. Вони можуть бути в інших сферах далеко чутливіщі, ніжніщі, естетичніщі, ніж найестетичніща пані. Це — серйозно.

Але в тому й єсть весь центр моєї трагикомедії, що я, визнавши навіть все це, не міг викинути з себе своїх почувань.

Господи! Я тільки в ці ночі зрозумів, що за мізерне, що за малесеньке це наше “я”! Яке воно безсиле, яке незначне місце займає в тому, де живе.

От я лежав на тих нарах. В мені чохала в висках і ухах кров. Серце стискувалось і болюче щеміло від кожного вибуху крику, від гавкіту собак, від укусів бліх і вошей. Мозок горів,

снував гарячкові образи, не спав, виснажував мене. І я, Юрій Микульський, я в усьому цьому процесові не брав ніякої участі. Не те що не брав, а я не мав ніякої сили, ніякісінького значіння в йому. Я хотів, щоб не чохла кров, щоб не горіла голова, щоб не було болючої огиди, щоб тіло й мозок мій заснули. Я всього цього хотів, дуже хотів. Але що з того? Без моєї волі, без спросу, без мого відому в мені (чи в мені ж?) ішла якась своя робота, ворожа до мене, глузливо-недбала. І що ж я таке після цього, я, те, що називає себе Юрієм Микульським? Що воно по суті таке? Невеличкий клапток мозку з малесенькими правами, з малесенькою участю в цілому. Величезна більшість живе сама по собі і не питається у мене, як їй жити й що робити. Попади я в дім божевільних і забудь навіки себе й своє прізвисько — те все, що зо мною разом живе, все, що зветься “моїми” руками, ногами, шлунком, серцем, — все житиме собі й без мене.

І чого варті після цього всякі ламентациї про свободу волі? Чого варті наші стремління? Наше “я” тільки пристосовується до того чужого, головного, з ким воно мусить жити. І горе тому “я”, у якого нема згоди з своїм сожителем!

Все це я думав, лежучи на нарах і жахливо, гидливо щоменту чешучи те місце, де повзали й кусали паразіти.

А мої товариші, ті, яких я жалів, яких рятував, для яких приймав тепер і раніше всякі інші паразіти, — ті лежали й хропли усіми порами своїх здоровецьких тіл. Я їх жалів! Я, котрий нещасніше кожного з них. Вони можуть сміятись, спати, рухатись без мук, вони в згоді, повній згоді з тим своїм сожителем. А я?..

Ти не можеш уявити, як мені й жалько й гидко було. Як хотілось до крові висміяти моє паршивеньке “я” за його чваньковатість.

Цю ніч я зовсім уже постановив рішуче покинути економію.

Але світло дня знов дивним способом змінило мої думки. Я все ж таки лишився й на слідуючу ніч. Був я майже зовсім хворий. Думаю, коли б ще повпірався кілька днів, захворів би серйозно. Але цю ніч я вже був зовсім розчавчений і знесилений до того, що навіть од паразитів не міг одгонятись. Невимовна тяжка тоска навалилась на мене, неначе величезна купа душних, смердючих кожухів. І під тими кожухами я мусів признати, що все, чого я хотів, за чим їхав сюди, від чого так хвилювався, — навіки недоступно мені. Не тому недоступно, що я не міг вижити в тяжких умовах сільського робітника (я ж не збірився ним бути), а того, що я виразно почув, що я син тої среди, серед якої виріс і жив. Моя гидливість — не тільки нормальна огида до шкодливого організмові, ні, тут віки панства, тут віки певного виховання, літа звичок, правил і нахилів. Не я, Юрій Микульський, винен (щиро, без лукавства, без обману себе й других кажу це), а щось інше, щось подібне до того, що примушує Панаса чи Охрима поводитись непристойно, крадіж панського вважати за молодцюватість, що примушує їх в кожному панові бачити свого ворога, оте винне. Моє “я” хоче прийняти все те, що так любовно, так наївно і палко проповідує Ріна. Але моє “я” не само живе, єсть ще сожитель, спадкоємець моїх веселих батьків, моєї веселої, безпечної кляси, яка дала мені “незалежні” від того “я” нерви, незвичку боротись за себе, слабкість і легкодухість.

А ти знаєш, що мене, властиво, урятувало від того, що я не лишився й не захворів у тому скарбові? Ніколи не вгадаєш!

Вранці я пішов чогось із клуні до кухні. Ідучи двором, я побачив коло ганку панського дому запряжену бричку. В сей час двері розчинились і з будинку вийшов добродій у ботфортах, з нагайом в руках, трохи подібний до Анатолія. За ним пані чи панна в біленькій шапочці, одягнена як лялечка. І от вони, ці двоє, урятували мене. Побачивши їх, я так захвилювався, так забилося моє серце, що буквально виступили на очах сльози. Таким рідним, таким своїм пахнуло від них на мене, так все у них було мені знайоме, звичне, легке,

зрозуміле, дороге, що я трохи не кинувся до них і не підняв пані книжку, яку вона, сідаючи, впустила на землю.

Не заходячи в кухню, я вийшов за ворота економії і пішов у поле. Там я сів у якому рівчаку, поклав голову в руки й просидів довго-довго. Там, у тому рівчаку, я остаточно зрозумів, що не мені бути тим, кого шукає Ріна, не мені творити те, чого вона хоче.

О, не з полегкостю, не з лукавою тайною радістю, а з великим, щирим, плачучим сумом признав я це. Плакав Юрій Микульський, він щиро плакав, але тільки він, бо сожитель радів.

Звідти, з того рівчака, я пішов просто до станції залізної дороги, а ввечері, коли було зовсім темно, прокрався у наш дім в Липянці.

Я вштрикнув собі морфію й спав до обіду слідуєчого дня.

Що далі писати? Далі не цікаво. (Та чи й те було цікаве?)

Я ходив по наших хатах, з любоввю і соромом почуваючи на собі чисту тонку білизну, почуваючи тишу великих старих покоїв, пьючи самоту довгих криваво-бурих осінніх вечорів.

Не буду говорити про те, що я думав і як думав. Бог з ним. Я знаю, що про мене будуть говорити товариші, як будуть говорити, все передбачаю, болить серце і сором часто горить на моїм лиці, — але хіба вони знають те, що знаю я? Не в оправдання собі говорю я це, — до чого тут оправдання, за що й перед ким? Кожний з тих, кого ми, панські діти, “визволяємо”, є щасливішим за мене; з насолодою, без вагання я помінявся б усім з Охримом. Наша помилка є та, що ми з свого, панського погляду цінити життя пригноблених. Для нас їхнє становище видавалось страшним. Для нас все їхнє життя представлялось зовсім не так, як воно є для них. І часто, о, як часто ми зовсім не того їм бажали, що дійсно було їм потрібно. Ми часто не те вважали за страждання “меньшого брата”, що справді мучило його.

От це все я думав, ходячи в теплих м'яких пантофлях по великих чистих кімнатах. І вже не мучився й не мучуся від цього. Все має свою рацію й необхідність. Я буду робить те, що я можу. Хай інші роблять своє. Кому що під силу. Я бачу, що тільки дуже сильні з панських дітей можуть погодити своє “я” з своїм сожителем. Такі роблять історію. Але одне я зробив... негарне й фатальне. Я викликав Галю і... вона тепер моя жінка (ще не офіційно, розуміється). Вийшло це якось дійсно фатально й немов незалежно від мене. Я почував себе страшно самотним. Мені так хотілось кого-небудь, хто б пожалів мене, приголубив, потурбувався й зігрів мою намучену душу. Але хто-небудь такий, кому б не треба було говорити про себе, оповідать, розкладать, хто навіть не міг би зрозуміти, коли б я не витримав і почав це робити. Спочатку я хотів викликать тебе. Але перед гобою мені було б соромно, й треба було б говорити. Я згадав Галю, й така ніжність обхопила мене, таким винним я почув себе перед нею, так хотілось, щоб іменно вона ходила тут по сих кімнатах, легенька, весела, щебетлива, проста, щоб вона сиділа коло мене й говорила що-небудь всім зрозуміле, трошки роблено-наївне, але миле. І я в той же мент послав верховця на пошту з телеграмою Галі.

Через півгодини, ні, навіть тільки затих стукіт копит коня посланцевого, я вже жахнувся: “Що ж я роблю?” Уже в той мент Галя зразу згубила всі свої принади. Я навіть кинувся покликати когось, щоб послати догнать посланця, але... мій “сожитель” не пустив. (Тепер все можна на “сожителя” складать!)

Галя приїхала на другий же день. Я сам виїхав назустріч їй, і в ту ж ніч вона стала моєю жінкою. І в ту ж ніч я зрозумів, що тепер уже нікуди й ніколи я не піду. Я ваш. І так же, як Модест, як Анатолій, як мама, я буду чесно нести свій хрест, котрий поклав не себе в ту ніч. Не хочу говорити про Галю, вона — моя жінка.

От і все, біла.

А тепер два прохання єсть у мене до тебе.

Перше. Піди з цим листом до Ріни (ти знаєш, де вона живе) і дай їй його перечитати. Я не виправдуюсь, не прошу прощення, я тільки хочу, щоб вона знала, як це все сталось. В город я

не скоро приїду. Я буду жити в селі і тут робити для “меншого брата” те, що є в моїй силі. Що я почуваю від розриву з Ріною, не буду теж говорити, ні до чого тепер це. Але тільки не радість і не задоволення. І ще скажи їй: коли моя слабкість і инче пожене мене до неї, до Ріни, коли кине мене їй під ноги, хай вона якомога дужче одшпурне мене від себе туди, де моє місце.

А друге прохання таке. Скажи Анатолію й Модестові, що я погоджуюсь зо всім, що вони пропонують для урятування нашого роду й родини. Все своє попереднє касую.

Ти напишеш мені чи, може, приїдеш? Приїзжай лучче, тут треба твоєї помочі у всьому.

Обнімаю тебе. Твій і ваш Юрій.

P. S. Листа більше нікому не давай читати. А розказати те, що сталось в Липянці, можеш. І навіть прошу про це. Маму гаряче поцілуй.
Ю.”